

A cseh ferencesek a késő középkorban¹

Petr Hlaváček, a Český Budějovice-i egyetem fiatal tanára a ferences obszervancia azon kevés közép-európai kutatói közé tartozik, akik eredményeiket rendszeresen publikálják idegen nyelven. Itt ismertetett kötetének irodalomjegyzékében 27 vonatkozó tanulmánya szerepel, ebből 18 nem cseh, hanem nagyrészt német és angol, egy-egy pedig olasz és francia nyelvű. A szerző tehát komoly kutatói múlttal, jelentős külföldi szakmai ismertséggel a háta mögött vállalkozott kutatásai monografikus összefoglalására. Szándéka szerint a korábbi csehországi – elsősorban kolostorközpontú, sokszor kompilatív és kevésbé problémaérzékeny – kutatásokból kiindulva, a bőségesen fennmaradt helyi levéltári forrásokat és a késő középkori ferences krónikák anyagát értékesítve, a ferences obszervancia csehországi fejlődésének strukturális monográfiáját kívánja nyújtani. Ugyanakkor – és ez nem feltétlenül kritikus, inkább csak tényyszerű megállapítás – a kötet voltaképpen a szerző korábbi fontosabb tanulmányainak gyűjteménye, vagyis tematikus tanulmánykötet, amelyben alapvetően négy problémát jár körül, a kötet második felében pedig négy életrajzi tanulmányt közöl újra.

A kötet bevezetőjében Hlaváček áttekintést nyújt a csehországi ferenceség forrásviszonyairól és historiográfiájáról. A külföldi kutató csak irigykedve vehet tudomást arról a bőséges dokumentációról, amellyel a cseh kollégák dolgozhatnak: a prágai kolostorban őrzött rendtartományi levéltár a rend betiltása után a prágai Nemzeti Levéltárba került, és rendezett állapotban a történészek rendelkezésére áll. Az eredeti okleveleket jól kiegészíti a 16. század elején összeállított négy ferences krónika, amelyek anyagát a szerző bőségesen hasznosította. A kitűnő cseh forrásanyag mellett mindenképpen érdemes lett volna felhasználni a kötet bizonyos értelemben főszereplőjének számító Kapisztrán Szent János levelezését, amelyről korszerű regesztagyűjtemény áll a rendelkezésünkre.² Az összeállításból kiderül, hogy Kapisztrán csehországi missziójával kapcsolatban mintegy 35 kiadatlan levél található különböző gyűjteményekben, leginkább a capestranoi ferences kolostorban. A kronológiai határokat (1450–1530) maga a szerző is rendhagyónak tekinti, a ferences történelem periodizációja szempontjából azonban teljesen logikus a határévek kiválasztása,

1 Hlaváček, Petr: *Die böhmischen Franziskaner im ausgehenden Mittelalter. Studien zur Kirchen- und Kulturgeschichte Ostmitteleuropas.* (A cseh ferencesek a késő középkorban. Tanulmányok Kelet-Közép-Európa egyház- és kultúrtörténetéhez.) Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2011. 220 p. (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa, 40.)

2 Bonmann, Ottokar-Gál, Gedeon-Miskuly, Jason M.: A provisional calendar of St. John Capistran's correspondence. In: *Franciscan Studies*, 49. (1989) 255–345.; 50. (1990) 323–389.; 52. (1992) 283–327.

nem véletlen, hogy a magyarországi obszervancia történetét monografikusan feldolgozó Marie-Madeleine de Cevins hasonló évkörben vizsgálódott.³

A kötet bevezető tanulmánya strukturális és társadalomtörténeti szempontból közelíti a ferences obszervancia csehországi történetéhez. Az obszerváns mozgalom európai történetének bemutatása után tárgyalja a sokáig közös szervezeti keretek között mozgó osztrák–cseh–lengyel reformirányzat fejlődését. Már ebben a fejezetben is megmutatkozik a kötet egyik legfőbb erénye: a problémaközpontúsága. Elemzi az obszervanciához csatlakozó ferencesek megtelepedési formáit, azaz a remeteséget és a városi rendházakat (a konvencionálisoktól eltérően nem *conventus*, hanem *locus*), illetve ehhez kapcsolódóan az alapítók szándékainak megfelelően a *locusok* reprezentatív városi kolostorokká válását, ami alapvetően ellentétes volt az obszerváns mozgalom alapeszméivel. Nagyon fontosnak érzem az obszervancia egyik lényegi elemének tekintett mobilitás kihangsúlyozását: az „út spiritualitása” a kisebb testvérek egyik legfontosabb jellemzőjének számított.

A fejezet legerősebb vonulata a mozgalom társadalmi kapcsolatrendszerének bemutatása. Számos példával illusztrálja a ferencesek ambivalens fogadtatását a korabeli cseh társadalom részéről. Az egyházi közegen belül – elsősorban a világi papság és a lelkipásztorkodásban érintett más szerzetesrendek viszonylatában – számos konfliktust regisztrálhatunk, amelyek összességében a pápai kiváltságoknak köszönhetően a ferencesek javára dőltek el. Ezzel szemben a nemesség mint alapító, adományozó és védelmező nagyon sokban segítette az obszerváns mozgalom csehországi terjedését, támogató magatartása mögött az egyéni devóción túl presztízsszempontokat és egyházpolitikai aspirációkat lehet felfedezni. A főurak részéről érkező támogatás fontos formája volt a rendtartományi káptalanok finanszírozása, míg a sokirányú segítségért cserébe a ferences előljárók hálából számos cseh nemest vettek fel a rend imaközösségébe. A világi kapcsolatrendszer fontos elemét jelentette az uralkodókkal való kapcsolat: izgalmas a kelyhes Podjebrád Györgyhöz fűződő viszonyuk és Mátyás magyar királlyal való szoros összefonódásuk.

A fejezet – és tulajdonképpen a könyv – egyik legnagyobb hiányossága, hogy az itt tárgyalt jelenségeknél, a szerző kitűnő nemzetközi szakirodalmi tájékozottsága ellenére, tulajdonképpen hiányzik a közép-európai összehasonlító perspektíva. Marie-Madeleine de Cevins fentebb említett monográfiája, illetve az annak alapjául szolgáló tanulmányok kitűnő alapot szolgáltathattak volna a magyarországi viszonyokkal történő összevetéshez, amelyből egyébként teljesen világosan kiderül: a cseh sajátosságnak érzett jelenségek – különösen a társadalmi kapcsolatrendszer vagy az uralkodóhoz fűződő viszony tekintetében – a magyarországi fejlődésre ugyanúgy jellemzőek voltak. Ugyancsak hasznos lett volna, ha a szerző nem egyetlen rövidke oldalon foglalja össze az obszervancia 16. század eleji hanyatlásának történetét (még ha később ez a probléma vissza is tér a kötet negyedik fejezetében), hanem szélesebb perspektívában vizsgálja a cseh ferencesség bukásának összetevőit.

A második fejezet a késő középkori cseh egyháztörténelem egyik legérdekesebb jelenségével, a cseh rendtartományon belüli nemzeti viszály történetével ismert meg. Ez a problémakör különösen az elmúlt évtizedekben felélénkült nacionalizmus-viták számára lehet izgalmas: milyen mértékben tekinthetők a késő középkori és kora újkori protonacionalista, patrióta eszmék a 18–19. századi nacionalizmus közvetlen előzményeinek? Mindenképpen hasznos lett volna, ha a szerző – ismét közép-európai kontextusba ágyazva – az egyébként rendkívül izgalmas és nagyon korai cseh példa kapcsán reflektál a vitára. Az

3 Cevins, Marie-Madeleine de: *Les franciscains observants hongrois de l'expansion à la débâcle (vers 1450-vers 1540)*. Roma, 2008. (Bibliotheca Seraphico-Cappucina, 83.)

ugyanis a cseh ferencesek példájából is kiderül, hogy a modern nacionalizmus előfutárai teljesen egyértelműen egyházi közegben formálódtak, és ebben nemcsak a protestáns egyházak (jelen esetben a cseh reformáció, a huszitzizmus képviselői) játszottak döntő szerepet, hanem a katolikus egyház is (vagyis itt a ferencesek). Az obszerváns mozgalom egyik legnagyobb belső ellentmondása, hogy az itáliai kezdetek egyértelműen egy sajátos transznacionális univerzalizmust közvetítettek, míg ugyanez a reformirányzat Közép-Európában a korai nemzeti törekvések egyik kiindulópontjává vált.

A szerző igen alaposan és mintaszerű precizitással mutatja be a nemzeti ellentétek megjelenésének, kibontakozásának és végül eltűnésének fordulatokban és tanulságokban gazdag történetét Kapisztrán Szent János működésétől és az első bécsi soknemzetiségű (német–olasz–magyar) alapítás bukásától kezdve (1451). Az olasz atyák univerzaliztikus elképzelései folyamatosan vereséget szenvedtek a lengyel és cseh barátok nemzeti partikularizmusa miatt, amelynek elsődleges célpontja a provincián belüli német túlsúly kiegyenlítése volt. A bécsi kudarc után a második fiasót a lengyelek lázadása (1460), majd hosszabb küzdelem után az önálló osztrák és lengyel vikária megalapítása (1467) jelentette. Az így erősen leszűkült területű cseh vikárián belül ettől kezdve állandósult a cseh kisebbség küzdelme a vikáriát irányító német többség ellen. A konfliktusok hullámai a ferences rend vezetéséig elértek, a csehek önállósulási törekvéseiről az 1490. évi urbinói generális káptalan is tárgyalt.

A folyamat végigkövetésére itt nincs mód, csupán néhány fontos jelenségre szeretnék utalni. Mindenekelőtt rendkívül érdekes körülmény, hogy a cseh ferencesek nemzeti tudatával szemben nem létezett egyfajta német nemzeti tudat, hanem sokkal inkább német nyelvű regionális identitás. A németek nem saját németiségüket állították a csehekkel szembe, hanem elítélték a nemzeti aspirációk minden formáját. A csehek törekvéseiket leginkább lelkipásztori és egyházkormányzati érvekkel támasztották alá, de a nyelvi különbségek és a nemzeti gyűlölködés önálló argumentumként is megjelentek. Nagyon fontos a vikária nyelvi és etnikai megoszlásáról szóló elemzés, ennek fő forrása a vikária 1493. évi katalógusa, amely közel 700 szerzetes nevét tartalmazza. A katalógus és a nekrológiumok alapján a cseh vikária tagjainak mindössze egynegyede volt cseh nemzetiségű. A viták enyhüléséhez a 16. század első éveiben a cseh rendtagoknak a vikária vezetésébe való bejutása, a cseh kommisszárius kinevezése, és mindenekelőtt két új veszély vezetett: egyrészt a százsz ferencesek expanziós törekvése (1509), amely ellen a cseh vikária tagjai egységesen mint *Bohemi* léptek fel, másrészt pedig a német reformáció, amely néhány évtizeden belül a csehországi ferenceség összeomlását eredményezte. Izgalmas a nemzeti konfliktusok újragenerálódása az újkorban: a cseh obszerváns rendtartomány 17. századi újjáéledése után a nemzeti viták először az itáliaiak és a csehországiak, majd a németek és az írekkel összefogó csehek között éleződtek ki.

A harmadik nagy fejezetben Hlaváček a csehországi obszervanciának a képzéshez, illetve a kultúra egészéhez való ambivalens viszonyát tárgyalja. Az ellentmondásos viszony genezise magában a rendalapító személyiségében és a rend létrejöttében keresendő, hiszen szinte alig feloldható antagonizmus rejlik a Szent Ferenc-i szegénység és alázatosság, illetve a rend kitűnő adottságaiból adódó intellektuális jellegű feladatvállalások között. A rendi reformok, így az obszervancia számára tehát a képzés igen nehéz kérdést jelentett: az eredeti ideákhoz való visszatérés gondolatát kellett összeegyeztetni az egyre súlyosabb vallási-szellemi kihívásokkal. A két eszme egymásnak feszülését egyébként a legalaposabban Pietro Maranesi jó egy évtizeddel ezelőtt megjelent monográfiája mutatja be, amelyet

mindenképpen érdemes lett volna idézni a könyvben.⁴ Míg az itáliai obszervancia számára, nagyrészt a vezetők kiemelkedő képzettsége és széles látóköre miatt, a magas színvonalú képzés a mozgalom lényegét jelentő prédikációs tevékenység elengedhetetlen előfeltételét jelentette, addig a közép-európai ferencesek számára a Szent Ferenc-i gyökerekhez való visszatérés szándéka antiintellektualizmussal párosult.

Hlaváček mindenekelőtt a humanizmus és a középkori gyökerű szerzetesi kultúra szembenállását, illetve a cseh ferencesek képzés- és kultúraellenességét emeli ki – az igazat megvallva a fejezet megfontolandó, az elsődleges forrásokra is bőségesen építő fejtegetéseit olvasva a szerző ezen alaptézisét túlhangsúlyozottnak érzem. Mindenekelőtt Kristeller alapvető írásai óta tudjuk, hogy a szerzetesi műveltségnek a 15. században meghatározó részévé vált a humanista (elsősorban természetesen retorikai) kultúra, ez, ha korlátozottabb mértékben is, Közép-Európában sem volt másképpen. Másrészt viszont éppen a szerző által felsorakoztatott adatok bizonyítják, hogy a cseh obszervancia sem volt teljesen érzéketlen a kulturális kihívások iránt, még ha természetesen az egyszerű fráterek tömegei nem is olvasták rendszeresen a humanista szerzők műveit. Kapisztrán egyetemisták közötti működésének eredményeitől kezdve Filipec János korábbi váradi püspök és társai szerepén át a ferences könyvekkel és könyvtárakkal kapcsolatos információig, vagy az obszervánsok művészetkoncepciójának bemutatásáig Hlaváček minden adata azt igazolja, hogy – ha bizonyos antiintellektuális tendenciák kimutathatók is – az általánosításokkal óvatosan kell bánnunk. A szerzőnek abban viszont nyilvánvalóan igaza lehet, hogy a tanulmányok és főleg a rendi főiskola kérdésének a rendtartomány defenzív alapállásából adódó nem túl hatékony kezelése sokban hozzájárulhatott ahhoz, hogy a német reformáció vallási-kulturális kihívásaira a cseh obszerváns rendtartomány már nem tudott adekvát választ adni.

Az utolsó nagy fejezet a ferences obszervancia és a két reformáció, vagyis a cseh huszitizmus és a német lutheranizmus viszonyát vizsgálja. Csehország vallási szempontból valóban egyedülálló helyzetben volt a nyugati kereszténység késő középkori történetében, hiszen itt már a 15. századtól kezdve, törvényes keretek között, többségi egyházként volt jelen egy, a katolikus egyház által eretneknek tekintett (mai kifejezéssel nonkonformista) felekezet. A katolikus egyház tehát nagyjából olyan helyzetben volt, mint a reformáció után a protestáns többségű és államvallású országokban. A huszita háborúk során súlyos károkat szenvedett katolikus intézményrendszer legerősebb eleme a 15. század második felétől – belső problémái ellenére – a ferences rend obszerváns ága lett, ami jelentősen meghatározta a cseh reformációhoz való viszonyát. Kapisztrán alapvetően sikertelen csehországi missziója (1451–1454) után a vikária vezetése megpróbált együttműködni a kelyhes Podjebrád György királlyal (1458–1471). Az uralkodó egyházpolitikai okokból támogatta az obszervánsokat, a barátok, különösen Gabriele Rangoni da Verona vikárius pedig a Rómával való szövetség kecsegtetésével próbálták őt katolikus hitre téríteni. A közeledési kísérlet bukása után a ferencesek kategorikusan szembefordultak a királlyal, és erőteljesen exponálták magukat Mátyás magyar király mellett a Podjebrád elleni keresztes háborúban. Ez a szerepvállalás nyilván a következő évtizedekre is meghatározta a ferencesek pozícióit a cseh társadalomban: több adatunk van ferences prédikációról, térítési kísérletekről, hitvitáról, sikerek helyett azonban inkább a barátok elleni atrocitásokról tudósítanak a források. Szintén több barátról maradt ránk adat, akik részben a huszita, részben pedig a spirituális gyökerű eretnekmozgalmak hatására kiléptek a rendből. A szerző által cseh sajátosságnak gondolt

4 Maranesi, Pietro: *Nescientes litteras. L'ammonizione della regola francescana e la questione degli studi nell'ordine (sec. XIII–XVI)*. Roma, 2000. (Bibliotheca Seraphico-Capuccina, 61.)

jelenségek (beginákkal kapcsolatos fegyelmi problémák, az egyházi intézményrendszer és a klérus elleni prédikációk, ferences aposztaták) viszont egyáltalán nem csak a cseh vikáriára jellemzőek, ezeket a problémákat ugyanúgy megtaláljuk Magyarországon is a 16. század elején, különösen a Dózsa-féle parasztháború (1514) utáni években – ez a körülmény ismét csak a közép-európai tájékozódás szükségességét húzza alá.

Nyilvánvalóan a cseh reformáció által okozott lassú, de tartós amortizációt kereshetjük annak a ténynek a hátterében, hogy a cseh obszerváns rendtartomány a német reformáció hatására gyakorlatilag néhány év alatt összeomlott. Az 1520-as években még a barikád mindkét oldalán a barátok álltak, a század közepére viszont az obszervánsok egyharmada hitet váltott, a század második harmadának végére pedig szinte teljesen elfogytak a ferencesek Csehországban. A közép-európai párhuzam itt sem lett volna érdektelen: Magyarországon nem tudunk ferencesek tömeges áttéréséről, ellenben Csehországban szinte egész kolostorok csatlakoztak az új hithez. A legnagyobb csapást a rendi elit hitváltása jelentette: 1522-ben Breslauban szűnt meg a ferences kolostor, 1524-ben a kaadeni lektor és tanítványai csatlakoztak egyszerre Luther mozgalmához. A reformáció ilyen fokú győzelme a csehországi obszerváns ferencesség felett több tényezőnek köszönhető: a huszitizmus és a belső nemzeti ellentétek mellett nyilván a reformáció vallási-kulturális kínálatának – legalábbis ideiglenesen – nagyobb ereje vonzotta a megújulásra vágyó barátokat a számos belső feszültségtől terhelt cseh ferences rendtartományból a hitújítók táborába. Ugyanakkor az újabb reformációtörténeti kutatások egyik fontos megfigyelése, hogy a katolikus intézményrendszer pusztulását nem elsősorban a morális elégtelenség vagy a teológiai háttér megrendülése, és nem is az erőszakos fejedelmi vagy földesúri reformáció, hanem a társadalmi elit támogatásának megszűnése idézte elő. Ez az aspektus érzésem szerint nem kap elég figyelmet Hlaváček elemzéseiben.

A könyvet négy életrajzi tanulmány zárja. A szerző Kapisztrán Szent János csehországi missziójának bemutatásával, továbbá Gabriele Rangoni da Verona cseh vikárius, a ferences orvos Vinzenz Eysack, illetve a teológus és krónikás Eberhard Ablauff de Rheno profiljának megrajzolásával árnyalja és elmélyíti a könyv fő részében elmondottakat. A művet 13 igen hasznos táblázat (a cseh koronához tartozó kolostorok, a csehországi ferencesek származás szerinti megoszlása, a rendtartományi káptalanok és tisztségviselők jegyzéke), rövid fogalommagyarázatok, forrás- és irodalomjegyzék, hely- és személynévmutatók, illetve 12 kép zárja. A csehországi topográfiában járatan olvasót leginkább a térképek hiánya zavarhatja: mindenképpen szükség lett volna egy a kolostorokat feltüntetető térképre. A bibliográfia említett hiányosságai mellett néhány pontatlanságot regisztrálhatunk: az *Analecta Franciscana* sorozat nem áll meg 1970-ben a 11. kötetnél, hanem 2011-ben jelent meg a 18. kötete (188. p.), illetve nem illik egy német nyelvű munkában Francis Rapp híres könyvét a cseh nyelvű kiadásból idézni (22. p.).

Az ismertetésben megfogalmazott kritikai észrevételeim ellenére Petr Hlaváček könyve a ferences obszervancia kutatásának fontos mérföldköve, amely lehetővé teszi, hogy a rend csehországi történetét az európai kutatás is megismerje. A kötet kitűnően tagolt, problémaérzékeny, reflektál a modern kutatás kérdésfeltevéseire, világos stílusban megírt munka, amely megkerülhetetlen alapmű a közép-európai ferencesség kutatásában.

Molnár Antal